

Мовознаўства

Л. І. БУРАК

СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СКЛАДАНАГА СКАЗА

Складаны сказ — камунікатыўная адзінка вышэйшага, у параўнанні з простым сказам, сінтаксічнага ўзроўню. Гэта адзінка ўтвараецца ў выніку аб'яднання дзвюх і большай колькасці прэдыкатыўных частак, якія знаходзяцца ў розных семантыка-сінтаксічных адносінах паміж сабой. Складаны сказ мае «сваю ўласную будову», ад чаго яго прэдыкатыўныя часткі «могуць уключаць звязаныя сродкі або мець іншыя структурныя асаблівасці, якія дыктуюцца будовай складанага сказа як адзінага цэлага»; ён «мае значэнне, якое не зводзіцца да сумы значэнняў частак, валодае сэнсавай цэласнасцю і, такім чынам, складае структурнае і семантычнае адзінства»¹. Структурна-граматычнае адзінства ўтвараецца пры дапамозе такіх сродкаў, як злучнікі і іх аналагі, суадноснае словы, парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак, трывальна-часавыя і мадальныя суадносіны дзеясловаў-выказнікаў у складзе гэтых частак; семантычнае ж адзінства дасягаецца не толькі лексічным напаўненнем прэдыкатыўных частак, іх сэнсавай несамастойнасцю, але і тымі ўзаемаадносінамі, у якія яны ўступаюць у складаным сказе.

Узаемасувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі ў структуры складанага сказа часта мае далучальны характар. У такім разе кожная прэдыкатыўная частка абавязкова мае далучаючае або далучальнае значэнні. Ва ўсякім складаным сказе (складаназлучаным, складаназалежным ці бяззлучніковым) далучаючая частка, як правіла, аўтасемантычная — лексічнага напаўнення такой часткі зусім дастаткова для самастойнага функцыяніравання яе ў якасці асобнага (простага) сказа. Яна служыць асновай структурнай арганізацыі складанага сказа і заўсёды будзе як самастойны сказ, у якім няма фармальна-граматычных паказчыкаў, якія сведчылі б пра неабходнасць прымацавання далучальнай часткі (у складаназалежным сказе далучальнай можа быць толькі даданая частка). Таму натуральна, што далучальная частка змяшчае не абавязковае, а дадатковае паведамленне адносна таго, пра што гаворыцца ў далучаючай частцы складанага сказа. Будова далучальнай часткі паказвае, што гэта частка ў адпаведнасці з яе лексічным напаўненнем самастойна функцыяніраваць не можа, а прыстасоўвае сваю структуру да далучаючай часткі, каб прымацавацца да яе і сумесна з ёй выразіць спецыфічную семантыку ўсяго складанага сказа. Падобнае дастасаванне знаходзіць сваё адлюстраванне ў парадку слоў далучальнай часткі, анафарычных элементах, лексічных паўторах асобных словаформ і іншых сродках. Напрыклад: *Шчокі дзяўчыны паружавелі ад хвалявання, і гэта прыдавала ёй асаблівую прываблівасць* (Я. Колас); *Ён ужо набліжаўся да моста, як раптам з акова высунулася каска з наведзеным аўтаматам* (А. Якімовіч); *З лесу дзяўчына ідзе — да паясніцы косы* (М. Хведаровіч). З прыкладаў відаць, што далучальная частка па сваёй пры-

родзе сінсемантычная, паколькі ў ёй ёсць адпаведныя ўказанні на прамую сувязь яе ў структуры складанага сказа з далучаючай часткай.

Сінтаксічная сувязь паміж далучальнай і далучаючай часткамі складанага сказа вызначаецца камунікатыўнымі задачамі выказвання, атрымліваючы непасрэднае выражэнне ў разнастайных злучнікавых і бяззлучнікавых сродках. Гэтыя сродкі з'яўляюцца «стандартызаванымі элементамі структуры»² складанага сказа; яны не толькі маркіруюць далучальную частку, але і служаць выразнікам тых семантыка-сінтаксічных адносін, якія ўзнікаюць паміж ёй і далучаючай часткай ў структуры складанага сказа. Устаноўлена, што семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж такімі прэдыкатыўнымі часткамі могуць мець паратаксічны або гіпатаксічны характар. Пры паратаксічным характары далучальных адносін аб'ядноўваюцца прэдыкатыўныя часткі, з якіх канструіруюцца складаназлучаныя і бяззлучнікавыя складаныя сказы. У гэтых сказах выражаюцца наступныя адносіны: далучальна-пералічальныя: *Банадыся трэба жаніць, ды і дачка на выданні* (М. Лынькоў); *У полі вецер свішча, у полі вецер дзьме...* (М. Чарот); далучальна-азначальныя: *Праца спорылася, і гэта радавала бацьку* (Я. Колас); *Успомню сад і гуд пчаліны, той гуд яшчэ ў вушах стаіць* (П. Броўка); далучальна-дапаўняльныя: *Блізка да дуба, а ў дубе дупло* (А. Вялюгін); *Жанчына несла на плячы пілу, ад пілы люстрам адсвечвала сонца* (Б. Сачанка); далучальна-паясняльныя: *Прыватная ўласнасць на зямлю наогул павінна быць знішчана, гэта значыць права ўласнасці на ўсю зямлю павінна належаць толькі ўсяму народу* (У. І. Ленін); *Загараюцца зоры-агні новых фабрык, заводаў, палацаў,— гэта крочыць па нашай зямлі пляцігодкаю новаю праца* (М. Машара); далучальна-вылучальныя: *Дрэвы майкліва стаялі ля будынкаў, і нават старая асіна не трапятала сваім лісцем* (А. Стаховіч); *Сейбіты ў брыгадах былі вызначаны на ўвесь час сяўбы, у іх ліку быў і дзед Яўхім* (Т. Хадкевіч); далучальна-выясняльныя: *Прачнуўся Віктар — а на дварэ ўжо бела* (М. Лобан); *Глянула маці — паляна чырвоная ад ягад* (В. Каваль); далучальна-заклучальныя: *Руць кусцістая на гонях,— значыць, будзе ўраджай* (П. Глебکا); *Доўгія жытнія снапы слаба звязаны перавясламі — відаць, жаў нехта нядужымі рукамі* (І. Пташнік). Апрача таго, у складаназлучаных сказах могуць выражацца далучальна-абмежавальныя адносіны: *На турніку Грыша падцягваўся толькі два разы, ды і то яго туды падсаджвалі* (І. Навуменка) і далучальна-прычынна-выніковыя адносіны: *Вугор крыху нагадвае гадзюку, а таму некаторы час яго не лічылі рыбай і не ўжывалі ў страву* (І. Гурскі), якія немагчымыя ў бяззлучнікавых складаных сказах.

Пры гіпатаксічным характары далучальных адносін аб'ядноўваюцца прэдыкатыўныя часткі, з якіх канструіруюцца складаназалежныя сказы. У гэтых сказах выражаюцца наступныя адносіны: далучальна-адносныя: *Дождж перашкаджаў нарыхтоўцы сена, што непакоіла старшыню* (У. Краўчанка); далучальна-атрыбутыўныя: *Гэта быў бегемот, якіх і цяпер досыць у Афрыцы* (Я. Маўр); далучальна-часавыя: *Усю траву выцягнулі з вады, пасля чаго быў зроблены перапынак* (М. Зарэцкі); далучальна-прасторавыя: *Я быў на стромкім перавале, куды і хмары не дайшлі* (М. Танк); далучальна-прычынныя: *На дварэ холадна, таму ўсе сядзяць дома* (П. Галавач); далучальна-выніковыя: *Хаты стаялі на ўзлеску, так што дроў хапала* (Б. Мікуліч); далучальна-мэтавыя: *У разведку паехалі на веласіпедах — каб шуму не нарабіць* (А. Якімовіч); далучальна-ўмоўныя: *У брызентавым мяшкі панясём рыбу, калі, вядома, будзе што несці* (В. Вольскі); далучальна-ўступальныя: *Ладынін даволі стрымана хваліў калгас, хоць пахваліць было за што* (І. Шамякін) і далучальна-параўнальныя: *З выгляду гэта быў прыгажун-мужчына, як часам любяць гаварыць між сабой жанкі* (А. Кулакоўскі).

Складаназлучаныя, складаназалежныя і бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі адносінамі маюць разнародны састаў, які знахо-

дзіць сваё адлюстраванне ў структурнай разнаатыпнасці прэдыкатыўных частак і парадку слоў у іх. Кожная прэдыкатыўная частка выконвае сваю функцыю і не можа перадаць яе другой частцы, бо адносіны адной часткі да другой не такія, як адносіны другой часткі да першай. Апрача таго, структура гэтых сказаў вызначаецца рознай ступенню перарывістасці. Найбольшую перарывістасць маюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, паколькі адсутнасць злучнікаў і злучальных слоў прадвызначае самую працяглую інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчыць аб мінімальнай цеснаце счাপлення паміж імі. Найменшая перарывістасць уласціва складаназалежным сказам, бо гіпатаксічныя злучнікі і злучальныя словы ў значнай меры скарачаюць інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчаць аб максімальнай (разумеецца, для далучэння) цеснаце счাপлення паміж імі. Некалькі большай перарывістасцю характарызуюцца складаназлучаныя сказы, таму што паратаксічныя злучнікі і злучальныя словы ў адрозненне ад гіпатаксічных сведчаць аб меншай залежнасці далучальнай часткі ад далучаючай. Атрымліваецца, што далучальныя адносіны ў складаназлучаных і асабліва ў бяззлучнікавых складаных сказах праяўляюцца больш чотка і выразна, чым у складаназалежных сказах.

З канкрэтнымі разнавіднасцямі далучальных адносін неразрыўна звязана адкрытасць-закрытасць структуры складанага сказа. Усе складаназалежныя сказы і абсалютная большасць складаназлучаных і бяззлучнікавых складаных сказаў маюць закрытую структуру. Пры такой структуры ў складаным сказе часцей за ўсё змяшчаюцца дзве прэдыкатыўныя часткі (далучальная і далучаючая). Аднак не выключаны і такія выпадкі, калі закрытую структуру складаюць тры і больш прэдыкатыўных частак. Праўда, у гэтым разе далучальнае значэнне звычайна мае апошняя прэдыкатыўная частка, якая закрывае сабой структуру складанага сказа: *Я хлеба ў багатых прасіў і маліў — яны ж мне каменні давалі; і тыя каменні між імі і мной сцяною вялізнаю ўсталі* (М. Багдановіч). І толькі ў камбінаваных складаных сказах можа быць некалькі далучальных частак, якія аб'яднаны разнастайнымі злучнікавымі і бяззлучнікавымі сродкамі сувязі: *Яны зноў маўчаць, але маўчанне гэта радаснае, чыстае, ад яго вясцеласць у грудзях шырыцца* (І. Мележ). Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў закрытай структуры, як правіла, разнаатыпныя; яны маюць рознае сінтаксічнае афармленне і па-рознаму суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўтварае ўвесь складаны сказ.

Інакшымі ўласцівасцямі характарызуюцца складаныя сказы, якія маюць адкрытую структуру: яны змяшчаюць дзве, тры і больш прэдыкатыўных частак, сярод якіх адна далучаючая, астатнія — далучальныя. Колькасць прэдыкатыўных частак у такіх сказах «вызначаецца не патрабаваннямі моўнай формы, а нямоўнымі фактарамі — аб'ёмам інфармацыі, якую нясе сказ»³, гэта значыць патэнцыяльна неабмежаваная. Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў адкрытай структуры больш-менш аднаатыпныя; яны маюць адносна аднолькавае сінтаксічнае афармленне і больш-менш аднолькава суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўяўляе сабой увесь складаны сказ. Усё гэта супраджаецца абавязковым паўтарэннем злучніка, а пры бяззлучнікавай сувязі — абавязковым паўтарэннем і сіметрычным размяшчэннем у кожнай далучальнай частцы асобных кампанентаў далучаючай часткі: *Мы сядзелі каля хаты, а воз стаяў у гумне, а бацька на рабоце, а маці дома* (К. Чорны). *Смачна бульба з кілбасою, смачна бульба з агурком, смачна бульба з саланінай, смачна бульба з селядцом* (А. Русак). Аднастайнасць граматычнай будовы прэдыкатыўных частак дае магчымасць выражаць толькі далучальна-пералічальныя адносіны паміж імі, што істотна абмяжоўвае сферу распаўсюджвання складаных сказаў адкрытай структуры ў сучаснай беларускай мове. Апрача таго, аднастайнасць будовы далучальных і далучаючых частак складанага сказа свед-

чыць аб мінімальнай перарывістасці яго структуры, а гэта ў сваю чаргу збліжае далучальныя адзінкі са злучальнымі.

Адкрытасць-закрытасць структуры аказвае вялікі ўплыў на характар многіх канструкцыйных адзнак складанага сказа. Прэдыкатыўныя часткі складаных сказаў адкрытай структуры суправаджаюцца развівальна-пералічальнай інтанацыяй, яны аднолькавыя па мэце паведамлення, функцыяніруюць у аднолькавай (поўнай ці няпоўнай) форме, маюць аднолькавыя мадальна-часавыя планы: *Там задорна смелыя сосны параслі, там бярозы белыя нікнуць да зямлі* (П. Глебکا); *А ў мяне дом, а ў мяне дача, а ў мяне машына...* (ЛіМ). У складаных сказах закрытай структуры прэдыкатыўныя часткі суправаджаюцца развівальна-ўдакладняльнай інтанацыяй, яны могуць быць аднолькавымі па мэце паведамлення, функцыяніруюць у аднолькавай і неаднолькавай форме, маюць аднолькавыя і неаднолькавыя мадальна-часавыя планы: *Чутна рэха ў бары — то іграе баян* (А. Куляшоў); *Была адна задумка, калі можна яе так назваць* (У. Краўчанка); *Людзі бусла пусцілі чысціць свет з брыды ўсякай, ды і ці ж птушынай сіле ўсіх знішчыць вужакаў?* (Я. Купала). Варта падкрэсліць, што адкрытасць-закрытасць структуры не накладвае строгіх абмежаванняў на аднастаўнасць і двухстаўнасць далучальных і далучаючых частак — такія часткі магчымыя ў складаных сказах любога тыпу. Але тым не менш пры адкрытай структуры перавага аддаецца аб'яднанню прэдыкатыўных частак, якія аднолькавыя па свайму саставу (галоўным чынам двухстаўныя). Закрытая ж структура дапускае свабоднае аб'яднанне розных прэдыкатыўных частак (аднастаўных і двухстаўных). Для далучальных і далучаючых частак не характэрна намінацыйная форма, бо яна да мінімуму сціслая структурна і лаканічная інфарматыўна, а гэта мала спрыяе разнароднасці саставу і перарывістасці будовы такіх сказаў.

Апрача статычнай, складаным сказам з далучальнымі адносінамі ўласціва таксама дынамічная структура. Разуменне складанага сказа як дынамічнай структуры вымагае прызнання ў ім асобай функцыянальнай перспектывы — значэння дадзенага і новага, якое накладваецца на структурна-граматычныя характарыстыкі яго прэдыкатыўных частак. Асноўнымі сродкамі выражэння дынамічнай структуры ў складаным сказе з'яўляюцца інтанацыя і парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак. Інтанацыя не толькі афармляе аб'яднанне далучальнай і далучаючай частак як цэласную камунікатыўную адзінку, але і ажыццяўляе «кантрастнае проціпастаўленне першай (сінтаксічна асноўнай) і другой (семантычна асноўнай) частак складанага сказа»⁴. Што да парадку далучальных і далучаючых частак у структуры складанага сказа, дык ён, як правіла, фіксіраваны: далучаючая частка, якая актуальна менш важная (змяшчае ў сабе інфармацыю вядомую, прама ці ўскосна дадзеную), размяшчаецца ў прэпазіцыі; далучальная частка, якая актуальна больш важная (змяшчае ў сабе новую інфармацыю), размяшчаецца ў постпазіцыі. І толькі асобныя даданыя далучальныя часткі, пры ўмове пэўнай фразеалагізацыі або асаблівай актуалізацыі змешчаныя ў іх інфармацыі, інверсіруюцца і спарадычна ставяцца перад галоўнай (далучаючай) часткай ці, атрымаўшы спецыфічнае адценне пабочнага або ўстаўнога сказаў, уключаюцца ў сярэдзіну галоўнай часткі складаназалежнага сказа: *Як і трэба было чакаць, прапанова выклікала шмат спрэчак* (Х. Шынклер); *Піліпчык абяцаў яшчэ паказаць яму — калі адыдуць фашысты далей — рэшткі спаленых ім машын* (М. Лынькоў). Страціўшы значэнне дадатковага паведамлення (значэнне далучальнасці), такія прэдыкатыўныя часткі лёгка ператвараюцца ў пабочныя або ўстаўныя сказы.

Форма і значэнні складаных сказаў з далучальнымі адносінамі, розныя сродкі сувязі (полісіндэтычныя і асіндэтычныя) прэдыкатыўных частак садзейнічаюць актыўнаму выкарыстанню названых адзінак у якасці асобных стылістычных фігур для адлюстравання шматлікіх з'яў і падзей аб'ектыўнай рэчаіснасці. Вялікія магчымасці выбару той або

іншай фігури, звязаная з разнастайнасцю структурных тыпаў складанага сказа, рэалізуюцца ва ўмовах канкрэтнага кантэксту і вызначаюцца яго семантыка-сінтаксічнымі і функцыянальна-стылістычнымі асаблівасцямі.

¹ Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис.— М., 1977, с. 158.

² Ильенко С. Г. Сложное предложение в современном русском языке.— Л., 1976, с. 21.

³ Белошапкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке. М., 1967, с. 62.

⁴ Милък В. Ф. Присоединение — вид синтаксической связи.— Вестник ЛГУ, № 20, вып. 4, 1966, с. 150.

И. С. РОВДО

ТИПЫ РАЗЛИЧИЙ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ РУССКОГО И БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКОВ И МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ ОМОНИМИЯ

Употребляя термин «межъязыковые омонимы», мы имеем в виду слова, различные по значению, но совпадающие в плане выражения (если различия в их форме мотивируются наличием закономерных соответствий) ¹.

В плане содержания каждая межъязыковая омонимическая пара может находиться лишь в одном отношении: в семантическом отношении исключения. Однако в зависимости от того, какими внутриязыковыми и межъязыковыми лексико-семантическими процессами обуславливается наличие межъязыковых омонимов, можно выделить несколько их типов.

I. Межъязыковые омонимы, обусловленные омонимией в русском языке: рус. *вешать* ² (I А. 'Помещать в висячем положении', бел. *вешаць*. Б. 'Подвергать смертельной казни на виселице', бел. *вешаць*. II 'определять на весах вес кого-чего-н.', бел. *важыць*) — бел. *вешаць* (А. Знач. 'А' рус. *вешать* I. Б. Знач. 'Б' рус. *вешать* I); рус. *покупать* (I А. 'Приобретать за деньги', бел. *купляць*. Б. 'Привлекать на свою сторону посредством подкупа, взятки', бел. *купляць*. II А. 'Искупать, выкупать', бел. *пакупаць*. Б. 'Купать некоторое время', бел. *пакупаць*) — бел. *пакупаць* (А. Знач. 'А' рус. *покупать* II. Б. Знач. 'Б' рус. *покупать* II) и т. д.

II. Межъязыковые омонимы, обусловленные омонимией в белорусском языке: бел. *раўнаваць* (I А. 'Делать ровным, гладким', рус. *ровнять*. Б. 'Делать равным, одинаковым', рус. *равнять*. II 'сомневаться в чьей-н. верности в любви', рус. *ревновать*) — рус. *ревновать* (знач. бел. *раўнаваць* II); бел. *пралазіць* (I А. 'Влезая, продвигаясь, с трудом проникать куда-н.', рус. *пролезать*. Б. перен. 'Обманом и хитростью проникать куда-н., добиваться хорошего, выгодного положения', рус. *пролезать*. В. 'Пропускаться сквозь узкое отверстие', рус. *продеваться*. II 'провести какое-н. время в лазанье', рус. *пролазить*) — рус. *пролазить* (знач. бел. *пралазіць* II) и др.

Источником межъязыковых омонимов первого и второго типов являются слова, находящиеся в семантических отношениях исключения.

III. Межъязыковые омонимы, обусловленные полисемией в русском языке: рус. *гусеница* (А. 'Личинка бабочки, обычно червеобразная с несколькими парами ног', бел. *вусень*. Б. 'Широкое полотно, состоящее из отдельных звеньев, служащее вместо колес у тракторов, танков, самоходных кранов и т. п.', бел. *гусеница*) — бел. *гусеница* (знач. 'Б' рус. *гусеница*); рус. *журнал* (А. 'Периодическое издание в виде книжки, содержащей статьи или художественные произведения разных авторов, а также отдельная книга такого издания', бел. *часопіс*. Б. 'Книга или тетрадь